

Дослідження побратимства (посестринства) та "кумлення" в традиційному українському суспільстві

Досліджуючи соціальну організацію українського традиційного суспільства XIX ст., ми стикаємося з двома видами духовної спорідненості: побратимством (посестринством) та кумленням. Стосунки, що склалися між людьми внаслідок спільного здійснення певних обрядових дій прирівнювалися до братських чи сестринських¹. Тож спробуємо з'ясувати: яким чином взаємопов'язані ці два види спорідненості? Чи є це явище суто українським? Чи зустрічаються подібні обрядові дії в традиційно-побутових культурах інших народів? Якщо так, то чи спостерігається певне запозичення внаслідок взаємозв'язків?

Шукаючи відповіді на ці питання, краще всього скористатися порівняльно-історичним методом. Адже саме він дає змогу виявити особливе й загальне в розвитку соціальної організації різних етносів та народів.

Провівши історико-дифузійне порівняння традиційно-побутових культур українського та сусідніх з ним народів, ми виявили схожі та відмінні ознаки у проведенні обряду, меті та часі встановлення такого зв'язку, що відбулося внаслідок їх взаємозв'язків та контактів. Так, якщо для мешканців Трансільванії на початку XX ст. ще притаманні три види братань: чоловіка з чоловіком, жінки з жінкою та чоловіка з жінкою², то для українського суспільства третій вид поступово зникає, хоча й існував раніше. На цю думку наводять сюжети казок, записаних наприкінці XIX ст. наприклад, казка про "Лиху мати та сестру-Середу" в якій хлопець братається з дівчиною³. Про інші види братань читаємо в билинах про "Іллю Муромця та його побратимів", "Добриню Нікітича і Альошу Поповича", в казці про "Котигорошка" та ін⁴. Адже усна народна творчість не залишалася статичною, а постійно розвивалася та деформувалася відповідно до змін у суспільстві.

Завдяки історико-генетичному порівнянню можна з'ясувати основні причини та виділити соціальні групи, між якими встановлюються такі зв'язки. По-перше, люди, котрі не мають рідних братів та сестер⁵, таким чином створювали родину. По-друге, браталися особи певних специфічних професій, наприклад, чумаки. Таке побратимство засновувалося, головним чином, на потребі взаємодопомоги⁶. По-третє, молодь браталася з метою кращого виконання громадських справ, покладених на парубочі й дівочі громади⁷. Цей вид побратимства певним чином схожий з наступним, а саме з братствами, які утворювалися на релігійному ґрунті⁸.

Також важливо пам'ятати, що обряд "братотворення", окрім вступу в церковне братство, міг відбуватися як за санкціонування суто громадою, так і за участі духовенства⁹.

Обираючи собі побратима, хрестову сестру чи куму, керувалися, передусім, дружнім ставленням до обранця. Адже, як мовить українська народна приказка, "Поганого чоловіка в побратими не беруть"¹⁰. Підшукували собі побратима серед рівних як за соціальним станом, так і за матеріальними статками, керуючись при цьому народною мудрістю: "Не братайся, з ким телят не пас", щоб не вийшло так, як "Побратався собака з горобцем"¹¹.

Щоправда, часом бувало й так:

*"При добрій годині усі побратими,
А при лихій немає і родини"¹².*

Найчастіше братання відбувається під час Великодніх свят, між щирими приятелями, які таким чином скріплювали свої дружні стосунки¹³.

Обрядові дії братання були не однаковими не лише в різних народів, а й в українців, які проживали на різних територіях. Етнографами зафіксовано, що в Єлисаветградському повіті Єкатеринославської губернії побратимство та посестринство зустрічалося досить часто в XIX ст. Обряд братання зазвичай розпочинався частуванням у корчмі, хоч це й не було обов'язковим. (Наприклад, у матеріалах, отриманих з містечка Дмитрівка, про це не згадується). Далі майбутні побратими та свідки йшли до одного з них додому. Зі стіни знімали ікону, молилися та присягали перед нею і свідками, що будуть братами на все життя. Цілу-

вали образи, обіймалися та обмінювалися подарунками. Дарували ікони, перед якими присягали чи які навмисне купували для такої мети¹⁴, обмінювались і світськими подарунками: худобою, вуликами тощо. Братання між жінками відбувалося подібно. Новоявлені сестри, найчастіше обмінювалися рушниками, хустками, дрібною худобою тощо¹⁵.

У росіян обмінювалися натільними хрестами¹⁶. А в Трансільванії побратимство укладалося "на хлібі солі" зі словами: "Даю тобі хліб з сіллю, а ти дай мені свій". Браталися тут в юнацькому віці, можливо тому не було обрядового дарування. Зрідка зустрічалися братання "на крові". При цьому надрізали собі мізинці та змішували кров¹⁷. Як бачимо, процедура обряду мала відміни, проте її суть завжди лишалася сталою. І чоловіки, і жінки побратавшись вважали одне одного за кровних сестер та братів.

Зазвичай між ними встановлювалися щирі, дружні, майже родинні стосунки. Так, у матеріалах Т. Вовка читаємо: "Братам горілчанам не годиться заводити сварок, ні свідчити проти себе – то є великий гріх". Побратими завжди радилися між собою при вирішенні найважливіших питань, допомагали одне одному словом і ділом¹⁸.

Якщо відносити побратимство до духовної спорідненості, то закономірно виникає питання про можливість укладення шлюбу між родинами. Це питання здавна поставало перед дослідниками звичаєвого права. Етнографами XIX ст. не було зафіксовано жодного випадку, коли шлюб укладався між дітьми побратимів. М. Ганенко стверджує, що народний звичай "братання" в сфері укладання шлюбів прирівнюється до інших видів духовної спорідненості: "На кумі чи "горілчаній сестрі" ніхто не надумає женитися"¹⁹. Священик Г. Сорокін вважав братання одним з перших ступенів споріднення, що унеможливило одруження між дітьми побратимів²⁰. Проте він же згадує про два випадки, коли побратими зверталися до нього з проханням одружити їхніх дітей, які не зважали на звичай та вирішили побратися. Прохання були задоволені, а шлюби укладені. На думку Г. Сорокіна, вдова не могла вийти за побратима чоловіка, "бо це все одно, що одружитися на жінці–вдові рідного брата"²¹.

У кінці XIX та на початку XX ст. побратимство ще продовжувало побутувати в українському суспільстві, проте з певною трансформацією та подальшим занепадом цього давнього звичаю.

В. Даль пов'язує побратимство жінок з весняними "кумленнями"²². Такої ж думки дотримується у статті "Побратимство та кумівство" В. Сироткін, вважаючи звичай "кумлення" особливою формою посестринства у дівчат²³. Він окреслює територію, на якій у XIX ст. зустрічався звичай встановлення дружніх стосунків через згаданий обряд – Київщина, Катеринославщина, Сіверщина²⁴. Певним чином це пов'язано з близькістю розташування цих територій до Росії, адже там даний звичай зберігся краще і зустрічався по всій території, і зумовлено процесом дифузії культур народів які постійно підтримували між собою тісні взаємозв'язки.

Проф. О. Веселовський вважав, що звичай "брататися" та "кумитися" прийшов на заміщення звичаю "родичатися", тобто почав побутувати в процесі деформації звичаїв обрядових шлюбно–сімейних взаємин під час купальських свят²⁵.

Використавши метод типологічного аналізу, тобто виділивши з пласту наявного матеріалу схожі елементи щодо учасників "кумлення" серед українського селянства XIX ст., ми дійшли такого висновку: з даної обрядодії варто виділити кілька варіантів: а) суто дівочі; б) змішані (між дівчатами і парубками) та в) "кумлення" поміж молодими жінками.

Найбільш розповсюджений звичай "кумлення", що був притаманний більшості українського населення, відбувався на Клечальні святки і тривав до Петрівки (29 червня). В обряді брали участь тільки дівчата.

У Валуєвському повіті на Святу неділю дівчата плели вінок з любистку, м'яти, іншого зілля, несли його в садок до однієї з них та приходили туди куматися. Усередину вінка вішали натільний хрестик, а сам вінок прилаштовували на вишні. "Кумами" ставали ті дівчата, котрі крізь вінок цілували хрестик, а потім обмінювалися подарунками: намистом, хустками тощо²⁶. Обрядодія супроводжувалася піснями, в яких розкривався зміст дій.

Ой, кумочки,
 І голубочки,
 Ми у ліс ідем,
 Ми кумить ся йдем –
 І покумимосся,
 Й поголубимосся!
 А на дубочку
 Два голубочки, –
 Вони кумлять ся
 І голублять ся,
 Обімають ся
 Й пригортають ся²⁷.

Дослідниця українських весняних танково–ігрових пісень О. Чабанюк, описуючи танок "ворітця", твердить, що на Троїцькому тижні існував звичай особливим чином виконувати цей танок. Ворітця створювалися з зелених гілок під якими проходили дівчата під час "кумлення"²⁸.

Зі звичаєм кумлення пов'язують також під час зелених свят ігор "завивання" вінків та "завивання берези", танку "Ой Тодоре, Тодоре".

Обравши молоде деревце з тонким гіллям дівчата завивали вінки на самій березі співаючи:

*"Ой зав'ю вінки та на всі святки,
 Ой на всі святки, на всі празники,
 Та рано–рано на всі празники..."*

Далі наставала черга хлопців приймати участь у дійстві. Обережно, щоб не розвинути вінків, вони зрізали їх з дерева та дарували своїй дівчині, яка відносила його додому. Згодом за допомогою цих вінків дівчата ворожили, пускаючи їх на воду²⁹. У записках Максимовича, міститься згадка про "заплітання лісу", або плетеницю, в якій брали участь дівчата разом з парубками³⁰.

Запис з Сумської області також підтверджує, що "дівчата завивають вінки і для хлопців, і для себе"³¹. На Черкащині дівчата "кумилися" з хлопцями "Хрестячи зузулю"³².

Кумлення, зафіксоване на Київщині, свідчать про те, що даний звичай в українців, на відміну від росіян, які кумилися на час свят, а потім "розкумлювалися"³³, передбачав встановлення не короткочасного "сестринського" зв'язку, а клав початок для подальшого поріднення через хрещення майбутніх дітей. "Дівчата між собою кумуються, як бере за куму то вона несе шматок полотна до дитини, хліб несе, у полотно замотують дитину, як ідуть до хреста"³⁴. Але ж про яких дітей йдеться, коли ми говоримо про незаміжніх дівчат? На підтвердження думки про те, що ритуальне кумлення є децю більше ніж імітація дорослого життя: "Коли дівчати вийдуть заміж та мають дітей, то кумуються одна в одній"³⁵.

На інших територіях під час кумлення співали:

*Кумо–любо, не гай мене,
 Що маєш, то даєш, відправ мене.
 Кума–люба, не гай мене,
 Що мала, то дала, відправила.
 Через тин вишня похилилася,
 А кума із кумою посварилася.
 – Тобі яблучко, мені грушечка,
 Не сварімосся, помирімосся, кумо–душечко.
 Тобі яблучко, мені зернятко,
 Не сварімосся, помирімосся, кумо–серденько³⁶.*

У цій пісні, очевидно, лишився лише рудимент кумлень, які ввійшли в сюжетну структуру і гармонійно спів існують з іншими сюжетними компонентами.

У Тульчинському районі Зелені свята дівчата та хлопці святкували окремо. При цьому спочатку як у дівчат, так і у хлопців відбувалося частування, а потім дівчата йшли на вулиці кумитись.

Зазвичай обрядове частування мало велике значення коли б воно не відбувалося – перед, посеред чи після обряду кумлення.

Не лише в Україні, а й інших країнах Європи обрядовість весняно–літнього календарного

циклу включала в себе ритуальні кумлення молоді. В Україні це був перший етап зближення осіб, які надалі закріплювався через інші види духовної спорідненості, наприклад, хрещення дітей.

Отже, звичай, що зародився в дохристиянські часи продовжував побутувати і в XIX ст. Зазнавши певної деформації, він однак, зберіг чітко визначені соціально-економічні та моральні засади.

¹Попов В. Побратимство // Народы и религии мира: Энциклопедия. – М., 1998. – С.895.

²Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы конца XIX – начала XX в. Весенние праздники. – М., 1977. – С.300.

³"Лиха мати та сестра–Середа": Українські народні казки. – К., 1948.–Т.3. – С.102.

⁴Древние российские стихотворения, собранные Киршею Даниловым.–М., 1977.; Добрыня Никитич и Алеша Попович.–М.,1974; Українські народні казки: В 3.т. – К., 1946–1948.

⁵Вовк Т. Братання на Україні //Правда. – 1891.– Вип.8. – С.89.

⁶Єгоров М. Село Великі Копачі //Вісник Одеської Комісії Краснзнавства.–1925.–№23.–С.196.; Миколіук А. Село Нова Зуївка // Там само. – С.258.

⁷Ястребов В. Нові дані про союзи неодруженої молоді Півдня Росії //Киевская старина. – 1896. – Кн. X. – С.117.

⁸Братства в Украине //Основа. – 1862. – №10. – С.90–99.

⁹Акт "побратимства" в церковній метриці. //Киевская старина. – 1887. –Т.10.; Фотинский О. Побратимство и чин братотворення. – Житомир, 1890.

¹⁰Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми. – К., 1991. – С.26.

¹¹Там само.

¹²Там само.

¹³К истории побратимства //Исторический вестник. – 1889. – №3. – С.783.

¹⁴Вовк Т. Братання на Україні //Правда. – 1891. – Вип.7. – С.27.

¹⁵Там само.

¹⁶Громыко М. Традиционные нормы поведения и формы общения русских крестьян XIX в. – М., 1986. – С.87.

¹⁷Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы конца XIX – начала XX в. Весенние праздники. – М., 1977. – С.300.

¹⁸Сорокин Г. Сборник Херсонского земства: Местечко Димитровка.–Херсон, 1870. – С.19.

¹⁹Ганенко М. Семейно–имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградском уезде (Материалы по обычному праву) // Степ. Херсонский беллетристический сборник. – Херсон – СПб. – 1886. – С.145.

²⁰Сорокин Г. Сборник Херсонского земства. – С.19.

²¹Там само.

²²Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 2003.–Т.1. – С.128.

²³Сироткін В. Побратимство і кумівство. //Українці: Історико–етнографічна монографія: У 2 кн. /В ред. А. Пономарьова. – Опішне, 1999.–С.364–372.

²⁴Там само.

²⁵Веселовский А. Гетеризм, побратимство и кумовство в купальской обрядности //Журнал министерства народного просвещения. – 1894. – Январь.–СПб. – Ч.СХХІ.

²⁶Дикарьев М. Народний календар Валуєвського повіту //Матеріали до україно–руської етнології. – Львів, 1905. – Т.6. – С.185.

²⁷Там само.

²⁸Чабанюк О. Українські весняні танково–ігрові пісні. – К., 1996. – С.368.

²⁹Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – Кн.2. – Т.4. – К., 1994. – С.365.

³⁰Записи зроблені Максимовичем. – ЦНБ. – Ф.І.1419. – Арк.3.

³¹ІМФЕ. – Ф.1–д. – Од. зб. 558. – Арк.21.

³²Там само. – Од. зб. 561. – Арк.172.

³³Громыко М. Традиционные нормы поведения и формы общения русских крестьян XX в. – М., 1986. – С.186.

³⁴ІМФЕ. – Ф.1–д. – Од. зб. 561. – Арк.65.

³⁵Там само. – Арк.46.

³⁶Гримич М. Зелені свята //Родовід. – 1993. – №5. – С.27.